

ردّ پاهای بوم شناختی در سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم

فرهاد نعمتی^۱

عباس احمدوند^۲

چکیده

بوم‌شناسی (اکولوژی) به معنای انعکاس متقابل زیست‌بوم در جامعه بشری است؛ از این رو جوامع بشری بدون رعایت، ملاحظه و تعامل با زیست‌بوم اطراف خویش، امکان پاگیری یا تداوم حیات نمی‌یابند. مقاله پیش‌رو، با پرهیز عامدانه از به‌کارگیری واژه محیط زیست، بر آن است تا با واکاوی و معرفی جنبه‌ای کمتر مورد توجه قرار گرفته از سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، به بازشناسی نحوه تعامل و پاسداشت زیست‌بوم جزیره‌العرب عصر رسول خدا بپردازد. بهره‌گیری از رویکرد زمینه‌شناسی در پژوهش حاضر، گزارش‌های در خور توجهی را در نوع مواجهه حضرت با عناصر و اجزای زیست‌بوم آن دوران ارائه می‌کند که می‌توان از آنها با عنوان برخورد مهربانانه، انسانی و متعادل با تمام هستی در سیره رسول خدا تعبیر کرد.

کلیدواژه‌ها: اکولوژی، بوم‌شناسی، جزیره‌العرب، سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، محیط زیست.

۱. دکتری مدرسی معارف اسلامی گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده

مسئول). fzm56@yahoo.com

۲. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. a_ahmadvand@sbu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۰۳/۰۳/۱۴

تاریخ دریافت: ۰۳/۰۱/۲۸

درآمد

سیره رسول خدا، از موضوعاتی است که از دیرباز مورد توجه دانشمندان گوناگون در شرق و غرب عالم بوده و هر یک به سهم خویش، با منظر و رویکرد خاص خود به آن توجه کرده و به تعبیر و تفسیر آن پرداخته‌اند. با این همه، توجه و اهمیت سیره‌نویسان نخستین به درگیری‌های نظامی آن حضرت و ضرورت‌ها و بایدها و نبایدهای مربوط به این درگیری‌ها موجب شد تا بیشترین حجم نوشته‌های بر جای مانده از سیره آن حضرت به غزوات یا سرایای وی اختصاص یابد. حتی سلسله کتاب‌های مغازی و مشهورترین آنها مغازی واقدی، جهت‌گیری و محتوای منقول از سیره را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. با این همه، بررسی‌های دقیق‌تر در اخبار و روایات تاریخی نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ، یکسره سرگرم جنگ نبوده و از قضا، جنگ جزو موارد معدودی از سیره به‌شمار می‌رود. در این میان، توجه به زندگی و پی‌ریزی جامعه‌ای توحیدی و انسانی هرگز توجه آن حضرت را به صرف انسان معطوف نکرده، بلکه ایشان با پیروی از تعالیم قرآن کریم، انسان را در کنار و همراه دیگر مخلوقات خداوند درک کرده است. میزان توجه و عنایت حضرت به تمامی هستی، از جمله زیست‌بومی که انسان و تمامی موجودات زنده در آن به سر می‌برند، چندان قابل توجه و ملاحظه است که حتی در جریان همان غزوات و سرایا با توجه فراوان به حفظ و حراست از عناصر طبیعی اعم از آب، خاک، گیاهان و جانوران سیره خود را به رخ کشیده است. مقاله حاضر در پی آن است که با گزارش برخی از این اخبار و روایات تاریخی، این جنبه از سیره پیامبر ﷺ را بیشتر معرفی کند.

پیشینه پژوهش

با آنکه دوران حاضر را عصر دیجیتال نامیده‌اند و حتی علوم انسانی نیز در پی ریزی علوم انسانی دیجیتال (انسان در عصر دیجیتال)، برآمده است (بردیک و دیگران، ۱۳۹۷: ۹-۱۶؛ ۲۳-۳۱)؛ ضرورت‌های زیست‌بومی و در معرض خطر قرارگرفتن آن، موجب شده تا انسان هر چه بیشتر به پاسداشت و حفاظت از تنها سرمایه واقعی خویش یعنی حیات و حیات زیست کره بپردازد. از این رو، انسان‌ها با فرهنگ‌ها و سنت‌های گوناگون، با مراجعه به سنت خویش، در پی آن برآمده‌اند تا ظرفیت‌های موجود در فرهنگ و سنت خویش را در حفظ و حراست از زیست کره و حتی ترمیم و احیای موارد از دست رفته، معرفی و عرضه کنند (برای نمونه نک. سروسواران، ۱۴۰۲: ۹-۱۱). پژوهشگران مسلمان نیز از این قاعده مستثنی نبوده و تاکنون پژوهش‌هایی را با عنایت خاص به سیره رسول خدا که مورد احترام و توجه تمامی فرق و مذاهب اسلامی است، به انجام رسانده‌اند. از آنجا که نقطه عزیمت خلق این آثار و پژوهش‌ها، بحران‌های محیط زیستی ناشی از دوران جدید است، آنان نیز با به کار بردن تعبیر محیط زیست در کنار تعابیری چون اسلام یا پیامبر، سعی در سخن

گفتن به زبان روز داشته‌اند. در حالی که، تعبیر محیط زیست و اساساً توجه به مقوله محیط زیست امری مدرن و ناشی از همان آسیب‌های صنعت و تمدن صنعتی است. بنابراین، ضمن احترام به پژوهش‌های صورت گرفته که از مهم‌ترین آنها می‌توان به اینها اشاره کرد: کتاب اسلام و محیط زیست از جوادی آملی (قم، ۱۳۸۶ش)، کتاب الهیات محیط زیست از محقق داماد (تهران، ۱۳۹۳ش)، محیط زیست و بهداشت در سیره و سنت معصومان نوشته ناصری داوودی (قم، ۱۳۹۱ش) و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در ارتباط با طبیعت و حیوانات از حسن پاکدامن (قم، ۱۴۰۱ش)؛ پایان‌نامه «سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تعامل با محیط زیست» نوشته حمیدرضا شاکر (دانشگاه باقر العلوم، ۱۳۹۹ش) و رساله دکتری «تحلیل جایگاه محیط زیست در عرفان اسلامی (بر اساس امهات شعر عرفانی از قرن چهارم تا نهم هجری)»، نوشته اصغر طارمی (دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱ش)؛ پژوهش حاضر عامدانه از تعبیر بوم‌شناسی (اکولوژی^۱)، بهره خواهد گرفت.

بوم‌شناسی (اکولوژی)

اکولوژی از واژه‌های یونانی «Oikos» (به معنای خانه یا زیستگاه) و «Logos» (به معنای شناخت یا علم به چیزی) ترکیب شده است. اکولوژی در آغاز علمی بود که درباره رابطه سیستماتیک میان گیاهان، جانوران و محیط زیست آنها بحث می‌کرد. این علم تا به امروز این خصلت خود را به‌عنوان رشته علمی متمایز حفظ کرده که نه تنها برای زیست‌شناسان بلکه برای فیزیولوژیست‌ها، جانورشناسان، ریاضی‌دانان، بیولوژیست‌ها، فیزیکدانان، جغرافیادانان، اقتصاددانان و برنامه‌ریزان شهری مفید است (وینست، ۱۳۷۸، ۲۹۳-۲۹۲). اکولوژی در جایگاه دانشی که به مطالعه تعامل و برهم‌کنشی محیط و موجود زنده می‌پردازد، مسائلی همانند تولید و تجزیه زیست‌بوم، جریان ماده و انرژی در زیست‌بوم، چرخه‌های بیوژئوشیمیایی، هرم‌های اکولوژیک و زنجیره‌های غذایی، انواع زیستگاه‌ها، آلودگی‌های زیست محیطی و مانند آن را مورد بررسی قرار می‌دهد (کاپیانی راد، ۱۳۸۸ش: ۹).

در سال ۱۸۵۹، ارنست هکل^۲، اصطلاح اکولوژی را به‌کار برد و آن را به روابط کلی موجودات با محیط زنده و محیط غیر زنده معنا کرد (Egerton, 1983: 274, 284; Krebs, 2014: 15). با این بررسی اجمالی مشخص می‌شود که به‌رغم آشنا بودن انسان از گذشته‌های دور با آنچه امروزه می‌توان از آن به‌عنوان اکولوژی یاد کرد، اولاً واژه اکولوژی، مفهوم یا انگاره‌ای برساخته در دوره جدید است، ثانیاً دانشمندان و نه عموم مردم در حوزه عمومی آن را برساخته‌اند و ثالثاً در پاسخ به مشکلات

۱. در این باب و معنا کاوی‌های مربوط به اصطلاح اکولوژی، نک. دومنسکا، ۱۴۰۲: ۳-۷.

2. Ernst Haeckel.

و گرفتاری‌های بشر در زیست‌بوم و یا با رشد تدریجی دستاوردهای علمی بشر در زمینه علوم زیستی، مورد توجه قرار گرفته است. اکولوژی (بوم‌شناسی) در حفاظت از زیست‌کره نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و عدم درک آن می‌تواند پیامدهای بسیار زیانباری بر محیط زیست داشته و سبب از بین رفتن گونه‌های متنوع جانوری و گیاهی شود؛ بنابراین توجه به اکولوژی اهمیت بسزائی دارد. تمدن صنعتی و افزایش جمعیت جهان با نگاه کسب سرمایه در جهت بهره‌برداری از منابع طبیعی زیست‌بوم‌های زیست‌کره را در خطر نابودی قرار داده است. شاید بتوان گفت همزمان با تمدن صنعتی و پیشرفت چشمگیر انسان در این زمینه علم اکولوژی نیز شکل گرفت. انسان تأثیر زیادی بر زیست‌کره دارد و تغییرات زیادی بر روی کره زمین ایجاد کرده است و این تغییرات نیازمند مطالعه و توجه به دانش اکولوژی است تا تأثیرات احتمالی آنها بر روی زیست‌بوم بررسی شود.

نمونه‌هایی از برخوردهای تعاملی و حفاظتی پیامبر ﷺ

۱- آب

این عنصر در اکولوژی، آفرینش و حیات همه موجودات نقش اصلی دارد. واژه «ماء= آب» بیش از ۵۰ بار، «بحر= دریا» نزدیک به ۳۰ بار و واژه «نهر/ انهار= رود/ رودها» حدود ۴۵ بار در قرآن آمده و گویای ارزش این ماده حیاتی در زیست‌شناسی و چرخه حیات است. همانطور که در قرآن آمده، خداوند هر جنبنده‌ای را از آبی آفرید (نور/ ۴۵) و هر موجود زنده‌ای از آب آفریده شده است (انبیاء/ ۳۰)؛ در سخنان رسول خدا در جواب «فَأَنْبِئْنِي عَنْ كُلِّ شَيْءٍ، قَالَ: كُلُّ شَيْءٍ خُلِقَ مِنَ الْمَاءِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۴۹/۱۴) نیز تبلور یافته و به این امر که آب منشأ پیدایش و بستر رشد همه جانداران و حیات است اشاره شده است. زندگی تمام موجودات به آب به‌عنوان مهمترین ماده غذایی و بخش اعظم تشکیل دهنده بدن آنان بستگی دارد. نباید از نقش مهم آب در اقتصاد کشورها نظیر کشاورزی، شیلات و تجارت دریایی نیز غافل شد. در آیات قرآن به پر برکت بودن آب آسمان و نقش آن در رویش طبیعت اشاره شده است؛ «از آسمان، آبی پر برکت فرستادیم و به وسیله آن باغ‌ها و دانه‌هایی را که درو می‌کنند، رویاندیم» (ق/ ۹). آبی که برای پاکی است (انفال/ ۱۱) و آب حیات‌بخش آسمان برای آشامیدن و رویدنی‌ها است که حیوانات از آن بچرند؛ همچنین این آب زراعت، زیتون، نخل، انگور و تمام میوه‌ها را می‌رویاند (نحل/ ۱۰-۱۱).

بی‌تردید در تمام این آفرینش‌ها برای اهل تفکر نشانه‌هایی از خداشناسی وجود دارد و آب در زندگی بشر همواره مقدس و مایه طهارت و پاکی بوده است. منابع آبی نه تنها بخش وسیعی از زیست-بوم کره زمین را به خود اختصاص داده بلکه محل زیست بخش بزرگی از جانداران یعنی آبزیان است. آلوده شدن آب، حیات زیستی تمام جانداران را در معرض تهدید قرار می‌دهد چرا که بعضی از

خصوصیات زیست محیطی و اکولوژی خود و نقش تأمین کنندگی مواد غذایی گونه‌های متنوع جانوری و گیاهی، به‌ویژه اکسیژن را برای آبزیان از دست می‌دهد. امروزه ورود مواد سمی، نفتی، فاضلاب و مواد شیمیایی به دریاها خطر بسیار مهلکی برای آبزیان است و به‌نوعی اکولوژی آنان را در معرض نابودی قرار می‌دهد و حتی می‌تواند آسیب‌های خطرناکی برای سلامتی گیاهان و جانداران به‌ویژه انسان که از این دو تغذیه می‌کند، داشته باشند. از طرفی شناخت اکوسیستم آبی جهت حفاظت و استفاده مناسب از منابع آبی ضروری است.

مطالعه سخنان رسول خدا در زمینه آب گویای ارزشمندی این عنصر حیاتی و حفاظت آن است و کم بودن این عنصر حیات در جزیره العرب آن زمان به‌ویژه مکه و مدینه اهمیت آن را دو چندان می‌کرد. پیشگیری از آلوده‌سازی آب یکی از راه‌های علمی و کم هزینه برای سلامت زیست‌بوم است؛ و این امر نیازمند عزم فراگیر انسانی است. درباره توجه به اکولوژی آب و پاسداشت آن از آلوده شدن، تعبیر مختلفی از پیامبر ﷺ آمده است. گاه از ادرار در آب راکد (مسلم، ۱۴۱۲: ۲۳۵/۱) و گاه در روایات دیگری از قضای حاجت در محل آبشخور مردم نهی شده است (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۲۹۰/۱). در روایات آن حضرت در منابع امامیه، بول کردن در کنار رود جاری کراهت دارد (صدوق، ۱۴۱۳: ۵۵۷/۳). تعامل مهربانانه انسان با آب در محیط زیست تا جایی حیاتی است که امام صادق علیه السلام حتی برای امور شرعی مثل غسل در صورت نداشتن ظرفی برای آب از فاسد کردن آن مردم را نهی کرده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۵/۳).

ذخیره‌سازی آب و حفظ آن دو موضوع مهم در نگاه رسول خدا بود. ایشان همواره به ایجاد حریم در نزدیکی منابع آب توصیه می‌کرد و برای استفاده نابجا از آب و آلوده کردن آن نگران بود و آنگاه که آب فراوان بود، از اسراف آن حتی در وضو و غسل منع می‌کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۷۰۱). بر اساس روایتی رسول خدا از قضای حاجت در کنار چاه و جوی آب که برای نوشیدن از آنها استفاده می‌شود، نهی کرده است (صدوق، ۱۳۶۲: ۹۷/۱). نگاه انسانی به عناصر طبیعت در سخنان امامان دیگر نیز دیده می‌شود. بنا به روایتی از امام سجاد علیه السلام کسی که غریب است باید از قضای حاجت در رودها، راه‌هایی که در آن رفت و آمد می‌شود، زیر درختان میوه و درب خانه‌ها دوری کند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۵/۳). بنابراین می‌توان گفت آلوده کردن کنار رودخانه‌ها و دریاها با پسماندهای مواد گوناگون که آثار زیانباری بر محیط زیست وارد می‌کند، مجاز نیست. پیوند آلوده نبودن آب با سلامت موجودات به‌ویژه انسان در زیست کره، در سخنان پیامبر ﷺ دیده می‌شود. آن حضرت از درمان بیماری با چشمه‌های آب گرمی که در کوه‌هاست و بوی گوگرد می‌دهد، نهی کرده است (برقی، ۱۳۷۱: ۵۷۹/۲). روایت شده آب جوشیده برای هر چیزی (بیماری‌ها) مفید است و هیچ ضرری ندارد (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۵۷) و گویا آب داغ بر بدن ضرر دارد که آن حضرت از نوشیدن آن نهی کرد

(ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۵۱/۲).

در اکولوژی آب، مدیریت صحیح و استفاده مطلوب از منابع آبی با توجه به جغرافیای هر منطقه حائز اهمیت است و منابع آب همواره باید پایش شوند. مصرف بی‌رویه و غیر اصولی آب حتی برای کشاورزی آسیب‌های جبران‌ناپذیری برای اکولوژی دارد. بر اساس روایتی، رسول خدا از اسراف در وضو هر چند در آب رودخانه، نهی کرد (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۳۵۶/۱). بنابراین وابستگی زیست‌بوم به این ماده حیاتی، مسئولیت انسان را به پاسداشت آب و استفاده بهینه از آن بیشتر می‌کند.

۲- خاک

اکولوژی خاک عنصر مهم دیگر در طبیعت است که زندگی انسان و گونه‌های متنوع گیاهی و جانوری با وجود آن ادامه حیات می‌یابد. پیوند آغاز آفرینش انسان با خاک (حج/۵، غافر/۶۷) خود دلیل بر ارزش آن است. محیط زندگی آدمی و هر موجود زنده دیگر از فضای خانه گرفته تا فضای کوچه‌ها، خیابان‌ها، پارک‌ها و فضاهای سبز، توقفگاه‌ها، جنگل‌ها، حاشیه نهرها، مراکز آموزشی، پژوهشی، فرهنگی، خدماتی، اداری، عبادی و مانند اینها محیط زیست به شمار می‌آیند. سلامت محیط زیست پیوندی تنگاتنگ با حیات سالم جامعه دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۶۸۹). واژه «الارض = زمین» بیش از ۴۰۰ بار، «تراب = خاک» بیش از ۱۵ بار و «طین = گل» ۱۲ بار در قرآن آمده است. توجه آیات قرآن به زمین و آنچه در آن است و به عبارتی طبیعت، گام اول در توجه اسلام به اکولوژی است. در کنار اینکه زمین فرش قرار گرفت: «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً...» (بقره/۲۲)، نزول آب نیز مایه حیات و رویش برای زندگی شد و «فاكهة و ابا متاعا لكم و لانعامكم» (عبس/۳۲-۳۱)، ثمرات زمین، رزق انسان و جانداران دیگر قرار گرفت. بهره‌گیری از منابع طبیعی و تلاش برای روزی‌آوری با کشاورزی، دامداری، استخراج معادن و مانند اینها با «فامشوا فی مناكبها» (ملک/۱۵) همراه شد. خدا زمین را برای خلائق آفرید (الرحمن/۱۰)؛ همان کسی که زمین را برای انسان گهواره ساخت و برایش راه‌هایی در آن ایجاد کرد و از آسمان آبی فرستاد و به‌وسیله این آب، انواع گیاهان مختلف را از خاک تیره برآورد (طه/۵۳).

خداوند مالکیت زمین را به‌عنوان بستر زیست در اختیار بشر قرار داده است؛ با این حال حیات طبیعی، حق همه موجودات بر روی آن است. اگر در باور برخی تمدن اکولوژیک به جای رشد اقتصادی و توزیع ثروت بر بوم سپهر تأکید می‌کند و در جستجوی آگاهی از همه اکوسیستم‌ها و انواع حیات بر روی زمین است و مسئولیت در برابر این‌ها را آموزش می‌دهد و انسان را به پیوند زدن سعادت کره زمین با سعادت نوع بشر یا هر چه می‌تواند دال بر ثروت و عدالت باشد، فرا می‌خواند (نک. ورستر، ۱۴۰۲: ۱۹)؛ می‌توان آن را در خلال این بحث‌ها دید.

ارزش زمین یا به عبارتی خاک برای زیست تا جایی است که بر اساس روایتی از رسول خدا از آن به مادر تعبیر شده که فرمود از زمین محافظت کنید که مادر شما است و هر کس کار خوب و یا بد انجام دهد، زمین گزارش خواهد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۷/۷). این نگاه در بعد معرفتی که انسان مواظب رفتار خود برای جهان آخرت باشد، می‌تواند در کنار عمران و آبادی زمین، موجب ترویج مسئولیت اخلاقی در برابر زیست‌بوم در سیره پیامبر ﷺ شود.

تأمین بیشتر نیازهای انسان و موجودات از خاک، رفتار مهربانانه انسان با آن را می‌طلبد. فرایند زیست جانداران وابسته به خاک است و حتی رویش تنوع گیاهی، جنگل‌ها، مراتع و فضای سبز به-عنوان بخشی از اکولوژی و زیبایی آن، بدون خاک امکان‌پذیر نیست. در فرمایش امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است: «زمینی که شما را بر پشت خود می‌برد، و آسمانی که بر شما سایه می‌گستراند، فرمانبردار پروردگارند، و برکت آن دو به شما نه از روی دلسوزی یا برای نزدیک شدن به شما، و نه به امید خیری است که از شما دارند، بلکه آن دو، مأمور رساندن منافع شما بوده، اوامر خدا را اطاعت کرده‌اند، به آنها دستور داده شد که برای مصالح شما قیام کنند و چنین کرده‌اند» (خطبه ۱۴۳، ۱۹۹).

خدای سبحان مواد خام را به‌عنوان غذای سفره طبیعت خلق کرد و به انسان هوش، استعداد، فناوری و خلاقیت داد تا به‌عنوان مهمان سر سفره مواد خام طبیعت بنشیند و از این مواد به بهترین وجه بهره‌مند شود. عقل را از درون و وحی را از بیرون برای راهنمایی بشر قرار داد تا وی هم به وجود این مواد خام آگاه شود و هم به چگونه استفاده کردن از آن رهنمون شود. تا زمین را آباد و محیط زیست را سامان بخشد (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۲۸-۲۷). زمین زیر بنای تمدن و رکن اصیل عمران و آبادانی است. این مفهوم را می‌توان در فرمان امیرالمؤمنین علیه السلام برای مالک اشتر (متوفای ۳۸) دید «و لیکن نظرک فی عماره الارض ابلغ من نظرک فی استجلاب الخراج لأنّ ذلک لا یدرک إلا بالعماره؛ اهتمام تو به آباد کردن زمین بیش از همت گماردن تو به جمع درآمد باشد...» (نامه ۵۳، ۴۳۶). بی‌تردید بهره‌وری از منابع طبیعی زمین برای حیات انسان لازم است ولی با نگاه استثماری، زمین و منابع آن که منجر به ثروت اندوزی طیف سرمایه‌داری امروزه جهان و آلوده کردن اکولوژی و زیست کره شود، متفاوت است. بنابراین عمران و آبادی زمین و سامان دادن به محیط زیست نیازمند تعامل انسانی خوب و مسئولیت اخلاقی گسترده است.

عمران و آبادسازی زمین با ایجاد مسیرهای ارتباطی و تعمیر آنها بدون آسیب جدی به زیست کره امکان‌پذیر است. این مطلب در سخنان رسول الله که پاک‌سازی مسیر مسلمانان برای اذیت نشدن آنان را سفارش کرده، آمده است (مسلم، ۱۴۱۲: ۲۰۲۱/۴). در روایتی از آن حضرت پاک کردن مسیر مسلمانان از آنچه اذیتشان کند، پاداش خواندن چهارصد آیه دارد (طوسی، ۱۴۱۴: ۱۸۳). برخی منابع امامیه از آن حضرت گزارشی آورده‌اند که هر کس ناودان یا گودالی در راه مسلمانان به

وجود آورد، میخ یا افسار حیوانش را بکوبد و یا چاهی حفر کند که کسی بر اثر اصابت به آنها به زمین بیفتد، ضامن است. بر اساس روایتی از امام صادق علیه السلام، هر چیزی که در راه مسلمانان به آنان آسیب بزند صاحبش ضامن پیامدهای آن است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۰/۷-۳۴۹؛ صدوق، ۱۴۱۳: ۱۵۴/۴-۱۵۵). در این نگاه در کنار تعامل انسان با هم نوع خود استفاده از جای صحیح در منابع طبیعی جهت بهره‌وری به چشم می‌خورد.

امروزه شهرها به‌ویژه کلان شهرها محل زیست و کار جوامع بزرگ انسانی شده‌است. بنابراین اکولوژی شهری و زیست‌پذیری شهری یک اصل مهم در حیات زیست‌بوم شهری است و می‌تواند با بهداشت و سلامت پیوند داشته باشد. در گزارشی نهی آن حضرت از قطع درختان مدینه (ابو داود، ۱۴۲۰: ۸۷۰/۲)، حمایت از درختان و نقش فضاهای سبز در بهبود خدمات اکوسیستمی شهرها را نشان می‌دهد. اگرچه احکام اسلامی فلسفه خود را دارند؛ شاید ممنوعیت شکار حیوانات و قطع درختان در محدوده حرم الهی در مکه می‌توانست از تخریب محیط زیست و انقراض گونه‌های جانوری و حتی زیست‌پذیری شهری با توجه به منطقه جغرافیایی خاص آن جلوگیری کند. این نگاه در سیره رسول خدا در محدوده‌ای از مکه (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۲۶/۴-۲۲۵) و مدینه نیز دیده می‌شود که شکار یا رم دادن حیوانات، چیدن علوفه و قطع درختان آن تحریم شده‌است (نک. احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۶۸/۲-۲۶۷؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۹۹۲/۲؛ صدوق، ۱۴۱۳: ۵۶۱/۲)؛ به‌ویژه امروزه با گسترش جمعیت و بزرگ شدن شهرها توجه به درختان شهرها و خیابان‌ها امری ضروری است. امروزه می‌توان گفت آلاینده‌های محیط زیست شهری نظیر فاضلاب‌ها، مواد سمی و شیمیایی، پسماندها و نیز آلوده کردن اماکن عمومی مانند راه‌ها و فضاهای سبز جایز نیست. نهی از بول در مسیر راه عمومی (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۲۹۰/۱)، پرهیز از قضای حاجت در راه (ابو داود، ۱۴۲۰: ۱۹/۱)، در سایه‌گاه‌های مردم (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۶/۳) و نهی از آن در کنار چاه و جوی آب که برای نوشیدن از آنها استفاده می‌شود و زیر درخت میوه‌دار (صدوق، ۱۳۶۲: ۹۷/۱) و نیز کراهت بول کردن در کنار رود جاری، قضای حاجت زیر درخت میوه و نخل که میوه داده (صدوق، ۱۴۱۳: ۵۵۷/۳) در سخنان رسول خدا می‌تواند در حفاظت از آلاینده‌های محیط زیست شهری مورد توجه باشد. این مسئله تا جایی مورد توجه آن حضرت بود که حتی از مسموم کردن شهرهای مشرکین با سم نهی کرد بود (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۸/۵).

نظافت و پاکیزگی محیط زیست از سنت‌های خوب و ارکان زندگی سالم است. زندگی در زیست کره آلوده زمینه‌ساز بیماری‌های گوناگون است. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نه تنها به پاکیزگی خود و محیط زندگی اش اهمیت می‌داد بلکه سفارش به پاکی محیط زیست در سخنان آن حضرت دیده می‌شود. در روایتی از آن حضرت آمده: خدا پاک است و پاکی را دوست دارد، پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد... پس آستان زندگی خود را پاکیزه کنید (ترمذی، ۱۴۱۹: ۵۲۶/۴-۵۲۵). همچنین ایشان

فرمود محیط زندگی خود را نظافت کنید (برقی، ۱۳۷۱: ۲۴/۲).

زمین در کنار آب به‌عنوان عنصر مهم برای طهارت تا حدی ارزشمند و نیازمند رفتار احترام آمیز است که بر اساس منابع فریقین رسول گرامی اسلام در روایت «جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۲۰۷/۱۲؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۲۹۶/۱؛ صدوق، ۱۳۷۶: ۲۱۶)، زمین را محل سجده و پاک کننده و در برخی تعابیر خاک را پاک کننده: «وَجُعِلَ التُّرَابُ لِي طَهُورًا» دانسته‌اند (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۵۶/۲). بی‌توجهی به اکولوژی خاک به‌عنوان پالاینده محیط زیست می‌تواند مشکلاتی جبران‌ناپذیر بر زیست‌بوم وارد کند. از بین رفتن حاصلخیزی خاک سبب اختلال در عملکرد طبیعی و تعادل زیستی آن شده و حیات انسان، گونه‌های گیاهی و جانوری را با خطر مواجه می‌کند. برخی انسان‌ها حتی در بُعد حاکمیتی وقتی قدرتی به دست می‌آورند برای کسب منافع مادی شروع به تخریب منابع طبیعی زمین می‌کنند؛ همانطور که در آیه «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يَحِبُّ الْفُسَادَ» (بقره/۲۰۵) اشاره شده است. بنابراین انسان از بدو پیدایش همواره با محیط پیرامون و جانداران آن بر روی زمین در تعامل بوده و زندگی او بر بستر همین کره خاکی جریان یافته است. بنابراین حفاظت و رفتارهای پسندیده فقط شامل تعامل انسان‌ها با یکدیگر نیست بلکه شامل تعامل انسان با طبیعت نیز می‌شود و این یک وظیفه انسانی است.

۳- گیاهان

گیاهان، جنگل‌ها و مراتع در محیط زیست همراه با سایر جانداران رشد می‌کنند. جنگل‌ها و مراتع از منابع عمومی بوده و زیبایی چشم‌نوازی به طبیعت و محیط زیست می‌دهند. این نعمت‌های الهی ریه‌های تنفسی شهرها و محیط زندگی انسان امروزی است که دولت و مردم باید در حفظ آن کوشا باشند تا مورد چپاول ثروت‌اندوزان قرار نگیرد. این منابع طبیعی در طول حیات بشر یکی از منابع اقتصادی بوده و منافع زیادی برای انسان ارائه کرده و نقش بسیار مهمی از نظر زیست‌محیطی در تولید اکسیژن و دفع گازهای سمی دارد. انسان‌ها بر خلاف تمدن صنعتی که نگاه استثماری به زمین و عناصر آن دارد، در تمدن اکولوژیک می‌توانند یاد بگیرند که با تسلط بر امیالشان هوشمندانه و اخلاقی روی زمین زندگی کرده و در حفظ اکولوژی زمین مسئولیت‌پذیر باشند. سودجویی اشخاص و افزایش روزافزون صنعت چوب و تأمین مواد اولیه صنایعی همچون صنعت کاغذ سبب شده بسیاری از درختان جنگل‌ها در جهان بدون جایگزین، قطع و به محیط زیست آسیب جدی وارد شود. جایگزینی و اصلاح جنگل‌ها و درختان امری ضروری است تا به مرور این نعمت الهی با زیاده‌خواهی انسان در معرض نابودی قرار نگیرد.

در سیره رسول‌الله فرهنگ‌سازی برای درختکاری و احیای زمین و ارزش‌گذاری به درختان به‌ویژه

درختان میوه تشویق شده است. رفتار منصفانه با طبیعت در نهی از قطع و سوزاندن درختان مگر به ضرورت و در مواردی با جایگزین کردن آنها جایز دانسته شده است. در برخی گزارش‌ها آن حضرت ضمن ستودن نخل، پول فروش آن را به منزله خاکستری بر سر کوه دانست که باد سختی بر آن بوزد؛ مگر اینکه به جای آن نخل دیگری جایگزین شود (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۶۱/۵-۲۶۰). بر اساس روایتی از آن حضرت کسی درخت نخل را بسوزاند یا درخت میوه دهنده را قطع کنند مانند آن برنمی‌گردد (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۵۲/۳۷). درباره جایگاه طبیعت و احیای آن حضرت فرمود هر کس درختی بکارد یا نهی آب بکشد که کسی قبل از او انجام نداده و یا زمین مرده‌ای را آباد کند، برای او است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۸۰/۵). در منابع اهل سنت آمده که خداوند برای احیای زمین به انسان پاداش خواهد داد و آنچه طالبین روزی (انسان، پرندگان، حیوانات) از آن بخورند برای او صدقه است (دارمی، ۱۴۲۱: ۱۷۰۰/۳). امیرالمؤمنین علیه السلام بر اساس وضعیت اقتصادی درباره اموالش فرمود: «... و با کسی که این اموال در دست اوست شرط می‌کنم که اصل مال را حفظ کرده تنها از میوه و درآمدش بخورند و انفاق کنند، و هرگز نهال‌های درخت خرما را نفروشند، تا همه این سرزمین یکپارچه به‌گونه‌ای زیر درختان خرما قرار گیرد که راه یافتن در آن دشوار باشد» (نامه ۲۴).

اکولوژی درختان به‌ویژه در بیابان در نگاه آن حضرت در پایداری زیست کره و امنیت آن قابل توجه است که بر اساس گزارشی قطع درخت سدر، عذاب سخت الهی را در پی دارد (نسائی، ۱۴۱۱: ۵/۱۸۲؛ ابو داود، ۱۴۲۰: ۸۷۰/۲). در معنای حدیث گفته‌اند منظور قطع سدر در بیابان که رهگذر یا حیوانات از سایه آن استفاده کرده و به‌صورت بیهوده و از روی ظلم بدون حق این کار انجام شود این عذاب را به دنبال دارد (ابو داود، ۱۴۲۰: ۸۷۰/۲). بر اساس خبری دیگر قطع درخت سدر در بیابان خوب نیست چرا که در آنجا درخت سدر کم است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۶۳/۵). بنابراین بر اساس آموزه‌های اسلام، سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامان علیهم السلام حفاظت از اکولوژی درختان در طبیعت ضروری است به‌ویژه اینکه در زیست‌بوم طبیعت به لحاظ جغرافیایی اثرگذار باشند.

یکی از خطرات زیست‌بوم که جنگل‌ها، مراتع و درختان را تهدید می‌کند، جنگ و آتش‌سوزی است. امروزه بر اثر عواملی نظیر جنگ، افزایش جمعیت کره زمین، تمدن صنعتی و استعمارگری به دلایل گوناگون، سالیانه چندین میلیون هکتار اراضی جنگلی و به‌تبع آن گونه‌های جانوری و گیاهی در محیط زیست از بین رفته‌اند. رسول خدا تعامل و پاسداشت زیست‌بوم را در جنگ نیز مورد توجه قرار داده است. وقتی آن حضرت سپاهی را اعزام می‌کرد، در کنار سفارش‌های متعدد مثل مثله نکردن، نکشتن پیران، کودکان و زنان، اعلام می‌کرد درختان را قطع نکنند مگر اینکه ناچار به این کار باشند (برقی، ۱۳۷۱: ۳۵۵/۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲۷/۵). در روایتی از رسول خدا کسی که هجوم آب یا آتش برای مسلمانان را مهار کند برای او بهشت است (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵/۵). بر اساس خبری دیگر در سفارش به سپاهیان

آمده درختان خرما را آتش نزنید و به وسیله آب آنها را غرق نکنید، درختان میوه را قطع نکرده و زراعت را آتش نزنید و دست و پای حیوانات حلال گوشت را قطع نکنید (همان، ۳۰/۵-۲۹). آن حضرت هنگام فتح مکه، از کندن علوفه، قطع درختان و رم دادن حیوانات در حرم آن نهی کرد (واقدی، ۱۴۰۹: ۸۳۴-۸۳۵/۲؛ یعقوبی، بی تا، ۶۰/۲). رسول خدا همچنین از قطع یا سوزاندن درخت میوه‌دار نهی کرد (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۳۷۱/۱). بنابراین یکی از اندیشه‌های جدی پیامبر ﷺ حتی در جنگ، رفتار مهربانانه با درختان، طبیعت، حیوانات و حفظ زیست‌بوم بود.

جنگل‌ها، درختان و فضای سبز در لطافت و پاکی هوا نقش بسیار مهمی دارند. هوای پاک ارتباط تنگاتنگی با سلامت انسان و موجودات دارد. امروزه کارخانجات بزرگ و ماشین آلات فزاینده‌ای که رو به گسترش است یکی از عوامل آلودگی هوا است. با این وجود در زندگی شهری وجود درختان و فضای سبز برای شهرها امری حیاتی است. شاید امروزه این سخن امام صادق علیه السلام در رابطه با محل سکونت قابل درک باشد که سکونت و زندگی جز با هوای پاک، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل‌خیز پاکیزه میسر نخواهد بود (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۲۰). فضای سبز و باغ‌های شهری نیز در پاکیزه بودن شهرها بی‌تأثیر نیست. قرآن به محل سکونت قوم سبأ اشاره کرده که دو باغ از راست و چپ داشتند (سبأ/۱۵). رسول خدا از بول در زیر درخت میوه‌دار و در مسیر راه عمومی نهی کرد. امروزه می‌توان گفت آلوده کردن اماکن عمومی مانند راه‌ها، توقفگاه‌ها، پارک‌ها و فضاهای سبز جایز نیست. در همین راستا درختان میوه‌دار در سخنان پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام ارزشمند دانسته شده‌است. بر اساس روایتی رسول خدا از ادراک کردن در کنار چاه و جوی آب مخصوص نوشیدن و زیر درخت میوه‌دار نهی کرده است (صدوق، ۱۳۶۲: ۹۷/۱).

رسول خدا در پاسداشت طبیعت به کشاورزی، درخت و درختکاری اهمیت می‌دادند و خود نیز به امر کشاورزی و باغداری می‌پرداختند. در روایت امام صادق علیه السلام آمده است که علی علیه السلام، با بیل زمین را آماده می‌ساخت و پیامبر ﷺ هسته خرما را مرطوب می‌کرد و می‌کاشت (کلینی، ۱۴۰۷: ۷۴/۵).

ارزش‌گذاری معنوی در پاسداشت و تکریم طبیعت از روش‌های حفاظت زیست‌بوم در سیره پیامبر ﷺ بود. در گزارشی از رسول خدا از شراکت مسلمانان در آب، مرتع و آتش (ابو داود، ۱۴۲۰: ۱۵۰۸/۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۴۶/۶۳) و از گرفتن قیمت آن نهی شده‌است (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۱۰۸/۴)؛ در عبارتی دیگر منع نشدن از این سه (همان، ۱۰۹/۴) می‌توانست راه را بر چپاول گروه سرمایه‌دار ببندد. فرمایش آن حضرت به زراعت و باغداری با حسنات رنگ و بوی معنوی به خود می‌گیرد که فرمود هر مسلمانی درخت یا محصولی بکارد و پرند، انسان یا حیوانی از آن بخورد برای او صدقه است (بخاری، ۱۴۱۰: ۱۵۲/۴). این تکریم و پاسداشت تا جایی در سیره آن حضرت دیده

می‌شود که بر اساس روایتی فرمود هر کس درخت طلح (مغیلان؛ برای معنای آن نک. رفیعی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۹-۱۵۷) یا سدري را سیراب کند، چنان است که مؤمن تشنه‌ای را سیراب کرده باشد (عیاشی، ۱۳۸۰: ۸۶/۲). همچنین این تکریم با جهان دیگر پیوند می‌خورد همانطور که در برخی روایات آن حضرت آمده هر مسلمانی که درختی بکارد و از آن انسان، حیوان و پرنده‌ای بخورد برای او صدقه است (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۰۷/۲۰). در برخی منابع عبارت «لایزرع زرعا/ زراعتی بکارد» و «کان له صدقه الی یوم القیامه / صدقه برای او تا قیامت است» اضافه شده است (مسلم، ۱۴۱۲: ۱۱۸۸-۱۱۸۹/۳). نگاه معنوی در روایت دیگر امامان نیز در احیای زمین به چشم می‌خورد؛ بر اساس روایت امام صادق علیه السلام، مؤمن بعد از مرگش از چند چیز از جمله کندن چاه، کاشتن درخت و جاری کردن آب به عنوان صدقه بهره می‌برد (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۷/۷).

۴- جانوران

گونه‌های جانوری بخش وسیعی از زیست کره، تعاملات انسانی و اقتصاد کشورهای جهان را در عرصه تأمین مواد غذایی به خود اختصاص داده‌اند. نگهداری و پرورش حیوانات برای سرمایه‌گذاری به صورت صنعتی و سنتی در جهان رواج یافته و تحقیقات گسترده‌ای در این زمینه انجام می‌شود. موجودات زنده همواره بخشی از طبیعت و زندگی انسان بوده‌اند. جایگاه این بخش از طبیعت در هستی، نحوه نگهداری و حقوق آنها در اسلام مورد توجه بوده است. در کنار نامگذاری سوره‌هایی در قرآن نظیر بقره، فیل، عنکبوت، نحل و نمل به نام حیوانات و حشرات، به ذکر فواید و اسامی برخی از حیوانات در قرآن نیز اشاره شده است و این امر نشان از تکریم و جایگاه آنان در طبیعت دارد. واژه «انعام = حیوانات» با تعابیر مختلف ۲۶ بار، واژه «طیر = پرنده‌گان» ۱۵ بار، نام حیواناتی چون «خیل = اسب»، «بغال = استر»، «حَمیر = الاغ»، «ابل = شتر»، «بقره = گاو»، «عنکبوت، «نمل = مورچه»، «نحل = زنبور»، «فیل» و «هدهد» نیز گویای هدفمندی آنان در خلقت و زیست کره است.

تحقیقات علمی در نحوه آفرینش و عملکرد اندام حیوانات، پژوهش درباره رفتار و روش‌های فعالیت آنها، استفاده از محصولات دامی گوناگون، بهره‌گیری از شیلات و انواع ماهی و حیوانات دریایی و استفاده‌های بهداشتی، درمانی، آموزشی و پژوهشی در مؤسسات و نهادهای جهانی جریان دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۶۴۱). حقوق حیوانات نیز شاخه‌ای از حقوق محیط زیست است که وظایف و تکالیف انسان‌ها، دولت‌ها و جامعه جهانی را در برابر حیوانات مشخص می‌کند. اگر امروزه به خاطرات تعاملات نادرست انسانی با این بخش از طبیعت، نهادها و سازمان‌های زیادی برای حمایت از حقوق حیوانات در جهان به وجود آمده و منادیان زیادی در این زمینه فعالیت دارند؛ اسلام قرن‌ها قبل به این امر توجه کرده و حفظ حقوق تک تک مخلوقات الهی را ضروری دانسته است. برای مثال

امیرالمؤمنین علیه السلام به این مسئله توجه داشته و به آن سفارش و آن را در راستای تقوای الهی دیدند: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ (خطبه ۱۶۷، ۲۴۲)؛ تقوا پیشه کنید زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان خدا، و شهرها، و خانه‌ها و حیوانات هستید». بنابراین حفظ حیوانات یک وظیفه حاکمیتی بوده و در کنار آن احاد مردم نیز می‌توانند نقش ایفا کنند.

اسلام بر رفتار نیکو، رفق و مدارا و بهره‌گیری درست از حیوانات تأکید دارد و به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه شرافتی که به سایر موجودات دارند، جایگاه و حقوق حیوانات را نادیده انگارند و هرگونه که دلش می‌خواهد با حیوانات برخورد کند و حیات حیوان را بازپچه خود قرار دهد و با بدرفتاری و بی‌توجهی به نیازهای حیوان، اسباب اذیت و آزار آنها را فراهم سازد؛ از همین رو مدارا در بهره‌گیری‌های مختلف از حیوان جزو فرهنگ اسلامی است (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۶۴۷).

پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به حیوانات به‌عنوان بخشی از هستی توجه لازم داشته تا جایگاه حیوانات نادیده گرفته نشود. نگاه انسانی و مهربانانه با حیوانات در مرور گزارشی از آن حضرت که حقوق حیوان بر صاحب آن را یادآور شده، به چشم می‌خورد. برای صاحب حیوان ویژگی‌های رفع گرسنگی حیوان، عرضه کردن آب به حیوان هنگام عبور از کنار آب، ضربه نزدن به صورت آن، بار نکردن بیش از توان حیوان، صرفاً در راه خدا سوار شدن و پیمودن مسیر در حد توان حیوان ذکر شده‌است (صدوق، ۱۴۱۳: ۲۸۶/۲). حقوق حیوان حتی در ذبح نیز مورد توجه است، نهی از اینکه جنبنده‌ای گرفته و سپس با تیر کشته شود (مسلم، ۱۴۱۲: ۱۵۵۰/۳-۱۵۴۹)، کار غیر انسانی، روشی غیر شرعی و پرهیز از شکنجه حیوان را می‌رساند. همچنین آن حضرت از داغ نهادن بر صورت حیوانات (مسلم، ۱۴۱۲: ۱۶۷۳/۳)، نزدن به صورت حیوانات (مسلم، ۱۴۱۲: ۱۶۷۳/۳)، از به جان هم انداختن حیوانات نهی کرد (ابو داود، ۱۴۲۰: ۱۱۱۰/۳؛ ترمذی، ۱۴۱۹: ۶۰۵/۳). عقیم‌سازی حیوانات نه تنها کاری اخلاقی نیست و تولید مثل را از آنان می‌گیرد بلکه در روایاتی از رسول خدا این کار نهی شده‌است: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ إِخْصَاءِ الْخَيْلِ وَالْبَهَائِمِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۸۸/۸).

حفاظت از حقوق حیوانات در سخنان رسول خدا تا جایی است که بر اساس خبری، کمک کردن به حیوانات حتی آب دادن به سگ تشنه استحقاق پاداش دارد (بخاری، ۱۴۱۰: ۲۴۳/۴) و مثله کردن حیوانات نهی شده‌است (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۵۹۲/۴). بر اساس روایتی آن حضرت با دیدن شتر لاغری، با یادآوری تقوای الهی درباره حیوانات، خوب سوار شدن و تغذیه خوب بر آنها را نیز سفارش کرد (ابو داود، ۱۴۲۰: ۱۱۰۴/۳). در سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از ادرار کردن در سوراخ حیوانات (نسائی، ۱۴۱۱: ۷۰/۱) و از سوزاندن چیزی از حیوان به آتش نهی شده‌است (صدوق، ۱۴۱۳: ۵/۴). زمانی که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم شتری بسته را با بار بر پشت آن دید سراغ صاحب او را گرفت که به او بگویند خودش را برای شکایت (این شتر) در قیامت آماده کند (همان، ۲۹۲/۲). آن حضرت از

کشتن حیوانات حتی برای استفاده دارویی نیز نهی کرد؛ همانطور که بر اساس روایتی از کشتن قورباغه برای داروسازی نهی کرد (ابو داود، ۱۴۲۰: ۱۶۶۶/۴؛ نسائی، ۱۴۱۱: ۱۶۶/۳).

امروزه شکار غیرقانونی و بی‌رویه حیوانات یکی از معضلات جامعه جهانی است که گونه‌های زیادی از حیوانات را در معرض انقراض قرار داده است. مسئله حفاظت از حیات وحش امروزه یکی از دغدغه‌های جدی است؛ گونه‌های متنوع جانوری در بیابان‌ها و جنگل‌ها و دشت‌ها وجود دارند و بخشی از زیبایی‌های زیست‌بوم هستند. شکار اینها برای حفظ گونه‌ها و زیبایی حیات تنها در صورت نیاز جایز است. البته امروزه شکار برخی گونه‌ها که در خطر انقراض قرار دارند نه تنها ممنوع است بلکه نیاز به حفاظت جدی دارد. در اسلام شکار تنها برای تأمین تغذیه و تجارت مجاز است و غیر از آن سفر برای شکار حرام بوده و باید از شکار غیرقانونی جلوگیری کرد. کسی که برای سرگرمی شکار کند، سفرش معصیت بوده و باید نماز خود را تمام خوانده و روزه خود را بگیرد (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۳۲۷/۱؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۲۶۸/۱۴-۲۵۷). در روایات امامیه به این مسئله پرداخته شده است (برقی، ۱۳۷۱: ۳۷۱/۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۳۷/۳). بنابراین حفظ حیات وحش از وظایف جدی مسئولان و مردم است. امنیت حیوانات تا جایی مورد توجه بود که نهی از شکار حیوانات در شب در میان احادیث نبوی دیده می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۱۶/۶). آن حضرت از کشتن برخی حیوانات نظیر زنبور عسل، مورچه، قورباغه، جغد، هدهد و پرستو نهی کرده است (طوسی، ۱۴۰۷: ۲۰/۹). بر اساس روایتی آسیب رساندن به جوجه‌ها نهی شده است، نباید جوجه‌ها را در لانه‌هایشان گرفت؛ تا زمانی که پر درآورده و توان پرواز داشته باشد. همچنین پرندگان در حال خواب یعنی شب گرفته نشوند تا صبح شود (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۱۶/۶؛ طوسی، ۱۳۹۰: ۶۵/۴). در گزارشی شکار کردن از جمله چیزهایی معرفی شده که قلب را می‌میراند و نفاق را در آن پرورش می‌دهد (صدوق، ۱۳۶۲: ۲۲۷/۱؛ طبرسی، ۱۳۸۵: ۲۵۵).

نتیجه

کوشش برای یافتن رد پای نظرات اکولوژیک در گذشته، تأثیر انسان بر زیست کره و ایجاد تغییرات زیاد بر روی کره زمین نیازمند مطالعه و توجه به دانش اکولوژی است تا تأثیرات احتمالی آنها بر روی زیست‌بوم بررسی شود. واکاوی سخنان پیامبر ﷺ گویای تعامل پسندیده ایشان با طبیعت و زیست‌بوم جامعه خود و رفتار تکریم آمیز نسبت به عناصر طبیعت بوده است. استفاده صحیح از طبیعت و اجزای آن مانند آب، زمین، خاک، گیاهان و جانوران و تعامل مثبت و حفاظتی در سیره آن حضرت دیده می‌شود. تعامل مثبت با این اجزا و پیشگیری از آلاینده‌های آنها با سلامتی انسان و زیست کره گره خورده و می‌تواند امنیت پایداری برای بشر و همه هستی به دنبال داشته باشد. مرور سخنان رسول خدا گویای رفتار انسانی و مهربانانه با تمام هستی است.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، چاپ صبحی صالح (۱۴۱۴)، قم، هجرت.
- ابن ادریس حلی، محمد بن منصور (۱۴۱۰)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵)، دعائم الاسلام، تحقیق آصف فیضی، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴)، تحف العقول عن آل الرسول عليه السلام، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۱۸)، سنن ابن ماجه، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، دارالجلیل.
- ابو داود، سلیمان بن اشعث (۱۴۲۰)، السنن، تحقیق ابراهیم سید، قاهره، دارالحديث.
- احمد بن حنبل (۱۴۱۶)، مسند احمد بن حنبل، بیروت، مؤسسه الرساله.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰)، صحیح البخاری، قاهره، جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للشئون الاسلامیة، لجنة إحياء كتب السنة.
- بردیک، آن و دیگران (۱۳۹۷ش)، علوم انسانی-دیجیتال، ترجمه مهدی صداقت پیام، تهران، سمت.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱)، المحاسن، تحقیق جلال الدین محدث، قم، دارالکتب الاسلامیة.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۹)، الجامع الصحیح و هو سنن الترمذی، قاهره، دارالحديث.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ش)، اسلام و محیط زیست، قم، اسراء.
- _____ (۱۳۹۱ش)، مفاتیح الحیاه، قم، اسراء.
- دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن (۱۴۲۱)، مسند دارمی المعروف بالسنن دارمی، تحقیق حسین سلیم دارانی، ریاض، دارالمغنی.
- دومنسکا، اوا (۱۴۰۲ش)، «علوم انسانی اکولوژیک»، ترجمه عباس احمدوند و دیگران، مجله مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی، دوره ۱۶، شماره ۲، زمستان.
- رفیعی مریم و همکاران (۱۳۹۹ش)، «مصادق شناسی واژه «طلح» در قرآن با تأکید بر منابع تفسیری و گیاه شناسی»، کتاب قیم، میبد، دوره ۱۰، شماره ۲۲، بهار و تابستان.
- سروسواران، ویدیا (۱۴۰۲ش)، «این تمام چیزی است که ما داریم... مروری بر علوم انسانی زیست محیطی»، ترجمه عباس احمدوند و شهلا لجم اورک، نشریه طبیعت ایران، سال ۸، شماره ۵، آذر و دی.

- صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۲ش)، الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۶ش)، الامالی، تهران، کتابچی.
- _____ (۱۴۱۳)، من لایحضره الفقیه، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۸۵)، مشکاه الانوار فی غرر الاخبار، نجف، المكتبه الحیدریه.
- _____ (۱۴۱۲)، مکارم الاخلاق، قم، الشریف الرضی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷)، تهذیب الاحکام، تحقیق حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۴۱۴)، الامالی، تحقیق مؤسسه بعثت، قم، دارالثقافه.
- _____ (۱۳۹۰)، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، تحقیق حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰)، تفسیر العیاشی، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعه العلمیه.
- کاویانی راد، مراد (۱۳۸۸ش)، «بوم شناسی سیاسی»، مطالعات راهبردی، شماره ۳، پیاپی ۴۵، پاییز.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مسلم بن حجاج (۱۴۱۲)، صحیح مسلم، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، قاهره، دار الحدیث.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- نسائی، احمد بن علی (۱۴۱۱)، السنن الکبری، تحقیق عبدالغفار سلیمان بنداری، بیروت، دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، المغازی، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، دارالاعلمی.
- ورستر، دونالد (۱۴۰۲ش)، «تمدن اکولوژیک»، ترجمه احمدوند عباس و اسکندر زند، طبیعت ایران، ج ۸، شماره ۳، پیاپی ۴۰، مرداد- شهریور.
- وینست، اندرو (۱۳۷۸ش)، ایدلوزی‌های مدرن سیاسی، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، انتشارات ققنوس.
- یعقوبی، احمد (بی‌تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر.
- Egerton, Frank.N. (1983), "The History of Ecology: Achievements and Opportunities", Journal of the History of Biology, Summer, Vol. 16, No. 2, Summer.
- Krebs, Charles J. (2014), *Ecology: The Experimental Analysis of Distribution and Abundance*, Essex, Pearson New International, 6th Edition.